

Tağıyeva Elnarə, Günah Rəfibəyli

DİLİN FUNKSIYALARININ TƏDRİSİ METODİKASI

Dilin ictimai mahiyyəti məsələsi dilçilik elminin müasir inkişaf mərhələsində də onun əsas problemlərindəndir. Bu problemin şərhini ilə çoxdan məşğul olunduğu üçün həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə dilçiliyində külli miqdarda filoloji ədəbiyyat meydana çıxmışdır.

Hər bir millətin inkişafında onun ən mühüm varlıq və yaşam amili olan dilinin müstəsna rolu vardır. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil amili hər bir xalqın varlığı üçün bütün başqa amillərdən uca tutulur. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın dövlət dili məsələsinə həsr olunmuş iclaslarından birində o deyir: “İndi biz dilimizdə sərbəst danışıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadırıq. Bu böyük nailiyyətdir. Bu, iqtisadi və başqa nailiyyətlərin hamısından üstün bir nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var və o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik”.

Dilin mahiyyəti probleminin şərhini üçün əvvəlcə bir sıra anlayışları, o cümlədən dil haqqında anlayışı, dilin əhəmiyyəti, dilin kimə məxsus olması, heyvanların danışıq “qabiliyyəti” və s. aydınlaşdırmaq lazımdır.

Dili nədir? İlk baxışda adama elə gəlir ki, “dil nədir?” sualının cavabı çox asandır və bu asanlıq üçün də şərhinə ehtiyac yoxdur.

Həmin sualın asan görünməsi bəlkə də ondan irəli gəlir ki, dil ünsiyyət və anlaşma üçün bizim hər zaman istifadə etdiyimiz vasitə olub, yatmaq, gəzmək, yemək və s. kimi ehtiyaclarımızla bir sırada durur.

Dil dedikdə səslənən bir hadisə nəzərdə tutulur.

Bu hadisə - dil danışıqları, qulaq vasitəsilə eşidilir. Hər bir dil cümlələrdən, cümlələr isə sözlərdən ibarətdir. Səslərin maddi qabığını isə danışıq səsləri təşkil edir. Səssiz – sözsüz dil olmamış və indi də yoxdur. Öz mahiyyətinə görə dil çox mürəkkəb ictimai hadisədir.

İnsanların dilə olan təlabatı, demək olar ki, hər şeydən qüvvəlidir.

Cəmiyyət üzvlərindən bircə gün belə dilə müraciət etməyən, sözlərlə fikirləşməyən və ya dinib danışmayan adama rast gəlmək qeyri-mümkündür. Axı insan daim düşünmək, öz arzu və istəklərini başqalarına çatdırmaq, ətrafdakı hadisələri bilmək, öyrənmək istəyir. Dildən istifadə dairəsi çox əhatəlidir. Ondan insan həyatının və fəaliyyətinin hər bir sahəsində həmişə geniş istifadə olunmuş və indi də olunur.

İnsanların daim xidmətində olan dil cəmiyyətdə əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Dil insan həyatının mənasıdır.

Dilsiz cəmiyyət mümkün deyil. Bir anlığa cəmiyyəti dilsiz təsəvvür edə...

Belə halda insan hansı keyfiyyəti ilə başqa canlılardan fərqlənə bilər?

Dil ilk insanların formalaşmasında əsas amillərdən biri olaraq onların heyvanlar aləmindən ayrılmasına kömək etmişdir. Həmçinin, dil ən qədim dövrlərdən insanların birgə fəaliyyət göstərmələrinə, mübarizə aparmalarına imkan yaratmışdır. Dil – varlığı dərk etmə vasitəsidir. İnsanlar təbiətdəki əşya və hadisələri, onların çox mürəkkəb xüsusiyyətlərini dildən istifadə etməklə öyrənə bilirlər. Bunun əsasında isə elm yaranır. Dil əldə olunmuş hər bir elm və təcrübəni mühafizə edərək əbədiləşdirir, onun yaşamasına və inkişafına kömək edir. Belə ki, insanlar dil vasitəsilə özündən əvvəlki bilik və bacarıqları yeni nəsələ verirlər. Lakin bu prosesdə insan heç də hər şeyi yenidən tədqiq etmir, əvvəlcə hazır bilikləri qavrayır.

Müasir insan öz biliyini iki mənbədən istifadə əsasında inkişaf etdirir: bunlardan biri kitab, digəri isə həyatdır.

İstər kitab yazılarkən, istər şəxsi həyat təcrübəsi qeyd olunarkən, dilə müraciət edilir ki, burada da ünsiyyət vasitəsi olan dilimiz xüsusi rol oynayır.

Dil haqqında bir çox fikirlər mövcuddur. Bunlardan biri dilin “kimə məxsus olması” haqqındakı fikirlərdir. Hələ qədimdə insanlar bütün təbiəti canlı hesab edərək obyektiv aləmdə hər şeyin danışıq qabiliyyətinə malik olduğunu düşünmüşlər. Bunun əsasında, təbiətin dili, quşların dili, heyvanların dili insanların dili anlayışları meydana çıxmışdır.

Təbiətin dili varmı? Təbiət hadisələri olduqca zəngindir. Təbiətdə baş verən hadisələrə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, qara buludlar bir yerə toplaşır, külək qalxır və nəhayət, yağış yağır. Deməli, yağışdan əvvəlki hadisələr yağışın yağmasına işarədir.

Aydın məsələdir ki, bu vəziyyət heçdə yağışın yağmasına dair insanları xəbərdar etmək “məqsədini” güdmür. İnsanlar vaxtilə hadisələrin danışıqlığına inanmışlar. Əşyaların, təbiət hadisələrinin danışıması hallarına Azərbaycan nağıllarında da rast gəlinir.

Əşyalar həqiqətən, danışırmı? İnsanla canlı varlıqlar ünsiyyətdə ola bilərmı? Əlbəttə, yox. Bəs bunlar nədir? Bunlar bədii vasitələrdir.

İndi elm bunlara son qoyaraq, müəyyən etmişlər ki, danışan ancaq canlı varlıqdır. İnsanlarla bərabər, bəzi canlıların da danışıqlığını söyləyirlər.

Bu fikri belə ümumiləşdirmək olar ki, dil insan anlayışı ilə üzvi surətdə bağlıdır və dil canlı varlıqlardan ancaq insana məxsusdur. Heç bir özgə canlı varlıq insan dilini öyrənib ondan isə insan kimi istifadə edə bilməz. Çünki dil də təfəkkür kimi yalnız insan cəmiyyətində mövcud olub insanlara xidmət edir.

Dilin sahibi insanlardır.

Bəli, “Dil nədir, necə yaranıb, dilsiz cəmiyyət yaşaya bilərmı?” sualları ta qədimdən insanları düşündürüb. Çox qədimdən insanlar bu qənaətə gəliblər ki, dilsiz cəmiyyət ola bilmədiyini kimi, cəmiyyət olmadan da dil yaranı bilməz.

Dil ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlar bir-birini dil vasitəsilə başa düşür, məhz dillə əlaqə saxlayırlar. İnsanlar bir-birilə əlaqə saxlamaq üçün müəyyən kollektiv şəklində, toplu halında yaşamağa meyllidirlər. Bu, cəmiyyət deməkdir.

Bir halda ki, dil insan cəmiyyətində meydana gəlir, ona görə də ictimai hadisə sayılır.

İnsanı ətraf mühitə hakim edən, bütün canlıların fəvqündə saxlayan dildir. İnsan dildən hər gün, hər saat istifadə edir. Çox vaxt insan həyatında idrakin, şüurun, təfəkkürün əhəmiyyətini ön plana çəkir, bunlarsız insanın insan kimi ümumiyyətlə mövcud ola bilməyəcəyini söyləyirlər. Dil olmasa idi, idrak, şüur, təfəkkür haqqında, müasir insanın özü haqqında bu gün söhbət belə ola bilməzdi.

Bir zamanlar dilin mənşəyi, yaranması ilə nəinki elm, hətta din də maraqlanmışdır. Bu halda Tövratda, İncildə, Quranda müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Yəhudilərin, xaçpərəstlərin və müsəlmanların dini kitabında dilin yaranması haqqında bir-birinə yaxın iki fikir irəli sürülür.

1) Guya Adəmi yarıdan Allah dünyadakı əşyaları adlandırmağı onun özünə həvalə edir. Birinci fikir o deməkdir ki, dil insana (Adəmə) Allah tərəfindən bağışlanmışdır. İkinci fikrə görə isə dili insan özü yaratmışdır. Dini ehkam üçün qəribə səslənsə də bu fikirdə materializmin ibtidai rüşeymini görmək olar. Yalnız eramızdan əvvəl yaşamış məşhur yunan materialist filosofu Epikurun söylədiyi - dil ehtiyac nəticəsində, insanların bir-birinə nə isə söyləmək ehtiyacı hiss etməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir fikri, dilin əmələ gəlməsinin materialist izahına yaxınlaşır.

Dil bioloji hadisə sayanlar da var. Bu fikrin tərəfdarları onu nəzərə alırlar ki, insanın orqanizmində başqa üzvlər kimi danışq üzvləri də mövcuddur. Həmin üzvlərin vasitəsilə hava axını danışq səslərini yaradır.

Ancaq nəzərə alınmır ki, insanın tənəffüs üçün alıb-verdiyi hava axını yalnız beyindən gələn siqnalla idarə olunub, danışq səsinə çevrilir. Dil orqanizmdə ikinci siqnal sisteminin nəticəsidir ki, bu da canlılardan ancaq insana aiddir.

Halbuki, başqa bioloji təzahürlər, məsələn, yemək, yatıb - durmaq və s. vərdişlər insan və heyvanlarda eyni siqnalla baş verir. Yaxud irqi əlamətlər (üzün, saçın rəngi və forması, gözün, sifətin quruluşu və başqa zahiri cizgilər) kimi dil irsi xarakter daşımır.

Bioloji varlıq kimi uşaq öz valideynlərinin dilində danışmaya bilər: doğulan uşağı ata-anasından ayrılıb başqa milli-irqi şəraitdə böyütsən, öz əhatəsindəki dildə danışacaqdır. Deməli dil bioloji yox, ictimai hadisədir, bilavasitə cəmiyyətdə formalaşır və məhz cəmiyyətə xidmət edir.

Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. İnsanlara qulluq göstərən başqa ictimai hadisələr də var. Məsələn, musiqi, rəsm əsərləri və başqa sənət növləri insanların düşüncəsinə, davranışına təsir göstərir. Hətta elə vasitələr var ki, onlar konkret şərti məzmun daşıyır və onların köməyi ilə insanlar bir-birlərini başa düşürlər.

Küçə hərəkət qaydalarını göstərən işarələr, gəmilərdə bəraqarla verilən siqnallar, müxtəlif jestlər, əl-qol hərəkətləri və s. bu qəbildən ünsiyyət vasitələridir. Göstərdiyimiz bu vasitələr olsa – olsa, dilə köməkçi kimi istifadə edilə bilər. Bunlar səs - söz dilinin müqabilində çox zəif və imkanca məhduddur və heç biri insanların bir – biri ilə əlaqə yaratmasında dili əvəz edə bilməz, dilin ünsiyyət imkanları səviyyəsinə qalxa bilməz. Yalnız dil vasitəsi və insanlar bir-birlərini asanlıqla başa düşür, çətinlik çəkmədən fikirlərini, arzularını bir – birlərinə çatdırırlar.

Beləliklə, dilin birinci funksiyası insanlar arasında əlaqə yaratmaq, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmaqdır. Dilin ikinci vəzifəsi insanı əhatə edən əşya və hadisələri əks etdirmək, onların adlarını bildirməkdir.

Bu baxımdan sözlər obyektiv – tarixi səciyyə daşıyır və subyektiv faktorlardan asılı deyil. Dilin üçüncü vəzifəsi isə fikir ifadə etməkdir, yəni o, insanın təfəkkür fəaliyyəti ilə bağlıdır. İnsanlar dil vasitəsilə öz düşüncələrini, fikirlərini, arzu və istəklərini bildirirlər.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq dilə vahid bütöv kimi baxılır. Son zamanlar süsüsən F.de Sössürdən başlayaraq, nitq fəaliyyətində dil və nitq qarşılıqlandırılması göstərilir.

Dilin əmələ gəlməsinin elmi izahını dialektik materializm fəlsəfə vermişdir. K.Marks və F.Engelsin irəli sürdükləri bu nəzəriyyə görə, insan da, dil də eyni zamanda əməklə, əmək prosesi nəticəsində yaranmışdır. F.Engelsin “Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu” adlı əsərində dilin mənşəyi, “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” adlı əsərində isə dilin tarixi inkişafı uzaqgörənliklə əsaslandırılmışdır. Engelsin dilin mənşəyi haqqındakı fikirlərinin izahı elmi materializm baxımından tamamilə doğrudur. Engels öz əsərlərində qeyd etmir ki, dil birdən-birə yaranmışdır. Dilin yaranmasını əməklə əlaqələndirməkdə Engels tamamilə haqlıdır. İlk meymun – insanın (pitekantrop) yaranması, ilk insanın əməklə məşğul olması və ilk mənəli insan səslərinin – dilin yaranması arasında hətta tarix üçün uzun müddət keçmişdir.

Mən dil haqqında söyləniləri aşağıdakı fikirlərlə yekunlaşdırmaq istəyirəm.

Deyirlər ki, böyük yunan filosofu Sokrat bir kəsin üzünə baxmaqla onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirərmiş. Bir dəfə onun yanına bir şəxs gətirirlər və xahiş edirlər ki, onun kimliyini desin. Sokrat bu şəxsin üzünə baxıb dillənir: “Bir səsinə çıxar, deyim ki, sən kim sən”.

Həzrət Əli deyib: İnsan öz dilinin altında gizlənidir, danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ya ağılsız olması bilinir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, 260 səh.
2. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər nəşriyyatı, 2006.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, ADU nəşri, 1978, 88 s.
4. Fe.de Sössür. Курс общая лингвистика. Изд. Уральского Университета 1999.
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M., Azərbaycan dilinin semasiologiyası.

Açar sözlər: dil, ünsiyyət, cəmiyyət, insanlar

Ключевые слова: язык, общество, общение, люди

Keywords: language, communication, society, people

Резюме

Ещё с древних времен люди пришли к такому выводу, что вне общества нет языка, как не может быть и общества без языка. Язык - средство общения. Люди понимают друг, друга, контактируют с помощью языка. Для коммуникации друг с другом люди должны жить в виде определенного коллектива. Это и есть общество. Так как язык возникает в человеческом обществе, он считается общественным явлением. Язык играет важную роль в доведении полученных людьми научно-технических и культурных богатств до всего человечества, обладании всеми имуществами.

Summary

Since ancient times, people have come to this conclusion that language cannot be formed without a society just as there is no society without a language. Language is a communication tool. People understand one-another through a language and communicate with a language. People must live in a certain collective form, in bulk in order to communicate with one-another. It means society. As language is formed in human society, it is a social phenomenon. Language plays a special role in delivering scientific, technical and cultural resources acquired by the people to all the mankind and thanks to it, everyone possesses a property.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva